

Τρεις θεωρίες: απόπειρες εκλογίκευσης

Να ψάχνετε για το γελοίο σε όλα. Θα το βρείτε.

Jules Renard

Τρεις είναι οι επικρατέστερες θεωρίες που αφορούν το γέλιο και το χιούμορ, όμως πολλοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι υπάρχουν πολύ περισσότεροι θεωρητικοί τρόποι μελέτης των φαινομένων αυτών. Για παράδειγμα, η Patricia Keith-Spiegel (1972) αναφέρεται σε οκτώ θεωρίες [τη βιολογική, της ανωτερότητας, της ασυνέχειας, της έκπληξης, της αμφισημίας, της απελευθέρωσης, της διαμόρφωσης (*configuration*), της ψυχανάλυσης]. Άλλοι, όπως ο Lyttle, είναι της άποψης ότι οι θεωρίες πρέπει να ομαδοποιούνται σύμφωνα με τη λειτουργία τους, τις ποιότητες που κάνουν ένα πράγμα ή μια κατάσταση αστεία και της υποδοχής (γιατί βρίσκουμε κάτι αστείο).

Στο παρόν κεφάλαιο θα σταθούμε, ούτως ή άλλως, στις τρεις πιο γνωστές θεωρίες, έχοντας πάντα κατά νου ότι δεν πρέπει να τις δεχόμαστε ως αποκλειστικές τοποθετήσεις, γιατί εύκολα μπορεί να οδηγήσουν σε λανθασμένες κρίσεις, αποτιμήσεις, αποκλεισμούς και άστοχες διακρίσεις.

A. Η κοινωνιολογική θεωρία της ανωτερότητας (Theory of superiority)

Η κοινωνιολογική θεωρία της ανωτερότητας εστιάζει πιο πολύ στα σκοτεινά σημεία του γέλιου (και κατ' επέκταση της κωμωδίας). Εδώ υπάρχει μια επιθετική στάση απέναντι σε πρόσωπα ή καταστάσεις. Για παράδειγμα, γελάμε αντιδρώντας σε άτυχες στιγμές άλλων ανθρώπων ή εις βάρος εκείνων που νιώθουμε ανώτεροι πνευματικά, σωματικά, εμφανισιακά, οικονομικά κ.λπ. Ο Αριστοτέλης αυτό υπαινίσσεται όταν λέει πως οι χαρακτήρες της κωμωδίας μπορεί να μην είναι κακοί, όμως ηθικά έχουν μικρότερο μέγεθος/εκτόπισμα. Γι' αυτό και ο κόσμος, σύμφωνα πάντα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, πηγαίνει στις κωμωδίες: για να εκτιμήσει εμμέσως το μέγεθος της τραγωδίας.

Όπως ήδη είπαμε, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα το γέλιο θα αντιμετωπιστεί με μεγάλη δυσπιστία από την Εκκλησία γιατί το θεωρούσε «αντίπαλο» της ψυχής. Τον 17^ο αιώνα το γέλιο δεν διώκεται, όμως εξακολουθεί να μεθερ-

μηνεύεται ως μέσον κατατρόπωσης του αντιπάλου. Ο άνθρωπος γελά γιατί είναι ζηλόφθων και χαιρέκακος, γράφει στην *Poetica* (1529) ο φιλόσοφος, λόγιος, ουμανιστής και ποιητής Giorgio Trissino (1478-1550). Ο δε Βρετανός ποιητής και δραματικός συγγραφέας John Dryden (1631-1700), σχολιάζοντας στο δοκίμιο του *Of Dramatick Poesie, an Essay* (1668) τις αριστοφανικές *Νεφέλες*, υποστηρίζει ότι ο Σωκράτης εμφανίζεται γελοίος, γιατί ο ρόλος που του αποδίδεται δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματική του εικόνα, άποψη που φτάνει στην Αναγέννηση κατευθείαν από τον πατέρα της ρητορικής, Κικέρωνα, ο οποίος υποστήριζε ότι ο ρήτορας που προκαλεί το γέλιο (εις βάρος του αντιπάλου) κερδίζει τις εντυπώσεις. Δηλαδή, στην Αναγέννηση το γέλιο αντιμετωπίζεται ως εργαλείο-όπλο σε μια λεκτική σύγκρουση, οπότε ως τέτοιο κάποιος μπορεί να το χρησιμοποιήσει και για καλό σκοπό και για κακό.

Από αυτό το σημείο και εντεύθεν θα καλλιεργηθεί η θεωρία της ανωτερότητας στη δυτική κουλτούρα, με κύριο εκφραστή τον Thomas Hobbes (1588-1679), ο οποίος θα πει ότι «το πάθος για το γέλιο δεν είναι τίποτε άλλο από εφήμερη δόξα [αγαλλίαση] που προκύπτει από μια αιφνίδια συνειδητοποίηση της δικής μας ανωτερότητας [υπεροχής] σε σύγκριση με την κατώτεροτητα των άλλων...». Το γέλιο είναι ένα σημάδι «πάθους χωρίς όνομα» και είναι πάντα ανταγωνιστικό, και όντας ανταγωνιστικό επιβάλλει μια μορφή ιεραρχίας όση ώρα διαρκεί, γράφει στο έργο του *Λεβιάθαν* (1651/1991: 43).

Ο Hobbes, με τη θέση του αυτή, αφήνει εκτός περιπτώσεις που διόλου δεν ανήκουν σε αυτό που περιγράφει. Για παράδειγμα, έχουμε το γέλιο που προκαλεί το λογοπαίγνιο ή οι «ανοησίες» που επί τούτω χρησιμοποιεί ο Lewis Carroll (1832-1898) στο έργο του *Η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων* (1865). Μπορεί να νιώθουμε ανώτεροι του Malvolio, λ.χ., ή συγκαταβατικοί απέναντι στον Δον Κιχώτη ή τον Mr Pickwick του Dickens, όμως με τον σαιξπηρικό Falstaff έχουμε πρόβλημα, γιατί νιώθουμε και θαυμασμό και φθόνο. Γελάμε ένεκα μιας ιστορίας βρόμικης ή ύπουλης, όμως αυτό δεν είναι και δικαιολογία να νιώσουμε ανώτεροι. Επίσης, πολλές φορές γελάμε με μια ιδέα και όχι με κάποιον πρόσωπο ή με έναν πολιτικό θεσμό, ακόμη και με μια εικόνα, όπως την περιγράφει ο ποιητής και σατιριστής Samuel Butler (1613/5-1680) στο πιο σπουδαίο έργο του *Hudibras* (1684), εκεί όπου συγκρίνει το ηλιοβασίλεμα με «βραστό αστακό». Ακόμη, γελάμε παρακολουθώντας έναν ταχυδακτυλουργό να μας ξαφνιάζει με τα περίτεχνα κόλπα του ή έναν κωμικό όπως ο Charlie Chaplin να ξεφεύγει από δύσκολες καταστάσεις με τρόπο που δεν τον φανταστήκαμε, δηλαδή με μια ευρηματικότητα που μας κάνει να γελάσουμε με ικανοποίηση και θαυμασμό. Καμιά φορά γελάμε και με τους εαυτούς μας είτε γιατί κάναμε μια ανόητη πράξη είτε γιατί μας διέφυγε κάτι είτε γιατί θέλουμε να ξεχάσουμε τον πόνο που νιώθουμε για κάτι. Σε τέτοιες περιπτώσεις σαφώς και δεν ισχύει η άποψη του Hobbes περί «εφήμερης δόξας».

Τον 18^ο αιώνα η θεωρία της ανωτερότητας θα παρεισφρήσει στο «πρωτόκολλο» κοινωνικής συμπεριφοράς των ευγενών, οι οποίοι επί τούτω αποφεύγουν να γελάσουν, θέλοντας έτσι να δείξουν την καλή καταγωγή/ανατροφή τους. Το συχνό και δη το βροντερό γέλιο αντιμετωπίζεται ως μέγα ελάττωμα και σημάδι κακών τρόπων. «Δεν υπάρχει τίποτα πιο άκομψο για έναν άνδρα ποιότητας από το γέλιο», γράφει ο δραματικός συγγραφέας της Παλινόρθωσης William Congreve (1670-1729) στο *Double Dealer* (1694), «...είναι μια τόσο άξεστη έκφραση του πάθους! Όλοι μπορούν να γελούν» (1973: 7). Με άλλα λόγια, από τη χριστιανική άποψη για το γέλιο ως μη αποδεκτή σωματική αντίδραση περνάμε στην άποψη των πρώτων θιασωτών του ορθολογισμού που αντιμετωπίζουν το γέλιο ως ταξικό τεκμήριο.

Προς τα μέσα και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα νέες θεωρίες για το γέλιο θα το συνδυάσουν πιο πολύ με την απόλαυση και λιγότερο με τον εμπαιγμό. Ο «αγγελαστος» ποιητής Charles Baudelaire (1821-1867), λ.χ., στο γνωστό δοκίμιό του για την «ουσία του γέλιου» (1855), γράφει ότι το γέλιο είναι το αποτέλεσμα της ιδέας που έχει κάποιος για την ανωτερότητά του. Σε μια κωμική κατάσταση η υπεροψία μπορεί να εκφράζεται μεταξύ ανθρώπων ή σε μια γκροτέσκα κατάσταση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση. Το γέλιο που προκαλεί το γκροτέσκο έχει κάτι πρωτόγονο, πιο κοντά στην αθώα ζωή, πράγμα που δεν συμβαίνει με το γέλιο που προκαλεί η ανθρώπινη συμπεριφορά. Και ως παράδειγμα αναφέρει τον Rabelais, τον οποίο αποκαλεί «αυθεντία του γκροτέσκου». Η κωμωδία του, γράφει, «σχεδόν πάντα έχει τη διαφάνεια μιας αλληγορίας». Επίσης, αναφέρει και ορισμένα ιντερμέδια από έργα του Molière, όπως *Ο κατά φαντασίαν ασθενής* και *Ο αρχοντοχωριάτης*. Είναι ακόμη και ο Voltaire με το *Contes* (βλ. τα *Άπαντά* του), με έντονα στοιχεία κωμωδίας της ανωτερότητας, δηλαδή μιας κωμωδίας που επικεντρώνεται στα σωματικά ελαττώματα και στην κοινωνική ανισότητα (Corrigan 1981: 319).

Εδώ θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις απόψεις του φιλόσοφου Henri Bergson (1851-1941), ο οποίος στο γνωστό δοκίμιό του για το γέλιο το αντιμετωπίζει ως μια μορφή τιμωρίας ή ανάκλησης στην τάξη όσων θεωρούμε ότι εμφανίζουν μια διαφορετική κοινωνική συμπεριφορά (εκκεντρικοί, περίεργοι, απροσάρμοστοι, εγωπαθείς, υπερόπτες κ.λπ.). Γελάμε εις βάρος τους μόλις αισθανθούμε ότι δεν μας απειλούν, ότι έχουμε το πάνω χέρι. Δηλαδή, ο φόβος που προκαλεί η τραγωδία εδώ υποτάσσεται. Το χιούμορ, υποστηρίζει ο Bergson, είναι πάνω από όλα «σωφρονιστικό»: διορθώνει, εξευτελίζει, πονάει αυτόν στον οποίον στρέφεται. Μέσω του γέλιου που προκαλεί το χιούμορ η κοινωνία εκδικείται. Θα ήταν μια αποτυχία εάν πρόδιδε οποιαδήποτε συμπάθεια ή καλοσύνη προς το θύμα του, υπογραμμίζει ο Bergson, για να καταλήξει στο συμπέρασμα που λέει ότι το γέλιο είναι μια «στιγμιαία αναισθησία της καρδιάς».

Όσο για τον Friedrich Nietzsche το «κύριο γνώρισμα της έννοιας του κω-

μικού είναι η απουσία του φόβου» (Παροίκος 1993: 87). Για τον δε Darwin το γέλιο της ανωτερότητας είναι συλλογικό, καθώς στρέφεται εναντίον κάποιων και αναγνωρίζεται από κάποιους [(1872) 1904]. Δηλαδή, είναι μαζί και εναντίον κάποιων. Ακόμη κι αν γελάει κάποιος κατά μόνας, ας πούμε ένας αναγνώστης της σάτιρας του Jonathan Swift, *Modest Proposal* (1729), η κοινότητα έστω και νοερά ή υπαινικτικώς είναι παρούσα.

Ο κωμικός Oliver Hardy (1882-1957), γνωστός και ως ο «Χοντρός» στο δίδυμο *Ο Χοντρός και ο Λιγνός*, είναι πολύ σαφής όταν λέει ότι: «ένας από τους λόγους που αρέσουμε στον κόσμο πηγάζει από το γεγονός ότι νιώθει ανώτερός μας. Ακόμη και ένα οκτάχρονο παιδί μπορεί να νιώσει ανώτερό μας και αυτό το κάνει να γελάσει» (McCabe 1966: 46). Είναι ακριβώς αυτό το συναίσθημα που προκαλεί ο συνεχιστής της παράδοσης των μεγάλων κωμικών του βωβού κινηματογράφου, ο Rowan Atkinson. Ο *Mr Bean* (1990-1995), το πιο γνωστό συγγραφικό και υποκριτικό του δημιούργημα, επιλέγοντας μερική αποχή από τη γλώσσα ως επικοινωνιακό εργαλείο, υπερπηδά ευκολότερα πολιτιστικά εμπόδια. Είναι τόσο αδέξιος, τόσο άτσαλος που όλες οι ηλικίες, ανεξαρτήτως πολιτιστικού υπόβαθρου, αισθάνονται ικανότερες, ανώτερες. Το γεγονός ότι τα αστεία του ή οι γκάφες του δεν χρειάζονται μετάφραση προσθέτουν αμεσότητα στην κατανόησή τους, στοιχείο πάρα πολύ σημαντικό στην αποτελεσματικότητα του κωμικού στοιχείου. Το ειρωνικό στην περίπτωση του Atkinson είναι ότι ο δείκτης ευφυΐας του έχει καταγραφεί στο 178, που σημαίνει ότι ανήκει στο 0,1% των ευφυέστερων ανθρώπων του πλανήτη.

Ως γενική διατύπωση να υπογραμμίσουμε ξανά εδώ ότι αυτή η αίσθηση της ανωτερότητας δεν συνεπάγεται πάντοτε και γέλιο. Π.χ., νιώθουμε ανώτεροι από τα ζώα, χωρίς αυτό να μας διασκεδάζει. Επίσης, στις μέρες μας, και απηχώντας τις θέσεις της πολιτικής ορθότητας, το γέλιο που προκαλείται σε βάρος ατόμων που θεωρούμε κατώτερα από εμάς (π.χ., ένας νάνος, ένας με σύνδρομο Down) δεν εμπίπτει πια στον χώρο της αποδεκτής κωμικής γραφής. Ανήκει πλέον στον χώρο του κακοποιητικού χιούμορ.

B. Η θεωρία της ψυχικής εκτόνωσης (Theory of psychological relief)

Η θεωρία αυτή επικεντρώνεται στις βασικές δομές και τις ψυχολογικές διαδικασίες που παράγουν το χιούμορ. Ο σημαντικός στην εποχή του φιλόσοφος Λόρδος Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper, 1671-1713), με το δοκίμιό του “An Essay on the Freedom of Wit and Humor” (1709), θεωρείται ο πρώτος που επιχείρησε να συνδυάσει με ψυχαναλυτικούς όρους την έννοια του χιούμορ και του γέλιου, όπως περίπου κάνουμε σήμερα. Σύμφωνα με την άποψή του, το γέλιο απελευθερώνει ζωώδεις δυνάμεις που συσσωρεύτηκαν στα νεύρα. Το ελεύθερο πνεύμα των ανθρώπων όταν αισθάνεται ότι υπάρχει μια τέτοια συσσώρευση

θα αναζητήσει ποικίλους τρόπους να απελευθερωθεί, και το γέλιο είναι μια μορφή απελευθέρωσης, θέση που θα στηρίξει πολύ αργότερα και ο Spence στο έργο του “On the Physiology of Laughter” (1911: 299, 302, 303).

Από τη στιγμή που το χιούμορ συνήθως αμφισβητεί συμβατικές κοινωνικές νόρμες, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μας απελευθερώνει από τα δεσμά του κομφορμισμού, επισημαίνει ο Monro. Η απαλλαγή μπορεί να είναι παροδική. Ένα σεξουαλικό ανέκδοτο, για παράδειγμα, δεν είναι μια σοβαρή πρόκληση της συμβατικής ηθικής, μας επιτρέπει όμως να απελευθερώσουμε σεξουαλικά απωθημένα, τα οποία η κοινωνία μας αναγκάζει να καταπιέσουμε. Έτσι, πολλοί άνθρωποι που βρίσκονται κάτω από τρομερή πίεση ξεσπούν σε γέλια μόλις υπάρξει αποσυμπίεση (1988: 349-55). Με άλλα λόγια, σε αυτή τη θεωρία το βασικό στοιχείο του γέλιου δεν είναι ούτε το αίσθημα ανωτερότητας ούτε γνώση της ασυμβατότητας, αλλά της ανακούφισης που επέρχεται μόλις αρθεί ένα εμπόδιο. Ο Sigmund Freud (1856-1939), σε ένα από τα πιο πυκνά και πολυδιάστατα έργα του, *Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο* (2009, ελληνική έκδοση), θα πει ότι το γέλιο είναι η αναγνώριση μιας εσωτερικής ανάγκης, μια μορφή εκτόνωσης του νευρικού μας συστήματος. Αντλώντας ευφυολογήματα «Εβραίων για Εβραίους», θα υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι απελευθερώνουν ενέργεια από τη σεξουαλική τους καταπίεση, τον πιεσμένο συναισθηματικό τους κόσμο, την καθημερινότητά τους, το άγχος τους, τις εσωτερικές τους διαμάχες. Αλλιώς, το γέλιο αφορά σκέψεις που έχουμε καλά κρυμμένες μέσα μας και δεν τις εκφράζουμε. Είναι ένας τρόπος να ξεφύγουμε από τον «εσωτερικό λογοκριτή» μας και να επιστρέψουμε στις φυσικές μας έξεις. Και δεν είναι μόνο οι σεξουαλικές μας ορέξεις που καταπιέζονται, διευκρινίζει ο Βιεννέζος επιστήμονας, αλλά και οι κακές ορέξεις γενικά, αυτές που εκμεταλλεύονται οι θιασώτες του γέλιου της ανωτερότητας. Ο εσωτερικός μας λογοκριτής θα μας επιτρέψει να παραδοθούμε σε αυτές τις απαγορευμένες σκέψεις, εφόσον το χιούμορ έχει πρώτα παροπλιστεί μέσα από ένα παιχνίδι με τις λέξεις, την ανατροπή κ.λπ. Μια προσβολή, λ.χ., καταλήγει να είναι αστεία όταν πρώτα την εκλάβουμε ως κομπλιμέντο.

Ο Freud βρίσκει πολλές ομοιότητες ανάμεσα στις τεχνικές του χιούμορ και τους τρόπους που οι σκέψεις μας παραμορφώνονται από τα όνειρα. Τα όνειρα, διευκρινίζει, είναι ένας τρόπος να ξεφύγει κανείς από τον λογοκριτή του. Ο Freud δανείζεται από τον Spence την εξήγηση που δίνει για το γέλιο, ότι δηλαδή η απόλαυση προκαλείται από την εξοικονόμηση ενέργειας νεύρων, όμως προχωρά να προσθέσει ότι αυτοί οι κωμικοί μηχανισμοί δεν επαρκούν για να εξηγήσει κανείς το γέλιο. Για να έχουν νόημα πρέπει να δίνουν διέξοδο και στις καταπιεσμένες επιθυμίες.

Σήμερα οι απόψεις του Freud αμφισβητούνται. Βέβαια, όλοι δέχονται ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στο γέλιο και το νευρικό σύστημα, όμως υπάρχουν πολλά πράγματα που προκαλούν το γέλιο χωρίς να προκαλούν τις αισθήσεις, π.χ.,

ένα πολύ έξυπνο ποίημα. Επίσης, η άποψη του Freud που λέει ότι αυτοί που γελούν με τα σεξουαλικά ανέκδοτα είναι αυτοί που καταπιέζουν τις σεξουαλικές και επιθετικές τους διαθέσεις έχει ανατραπεί από τη σύγχρονη έρευνα, η οποία έχει δείξει ότι αυτοί που γελούν δυνατά με τέτοια ανέκδοτα κάθε άλλο παρά καταπιέζουν ή αποκρύβουν τις διαθέσεις τους. Συμβαίνει το διαμετρικά αντίθετο, διατείνεται ο Hans Jürgen Eysenck στην *Ψυχολογία του χιούμορ* (1972: xvi).

Γ. Η γνωστική θεωρία της ασυναρτησίας, δυσαρμονίας, ασυμβατότητας (Incongruity theory)

Η πλέον διαδεδομένη θεωρία. Εμφανίστηκε τον 18^ο αιώνα ως αντίλογος στη θεωρία της ανωτερότητας. Εδώ συναντούμε τους James Beattie, Immanuel Kant, Søren Kierkegaard, Russell Lowell, Arthur Schopenhauer και πολλούς κατοπινούς φιλοσόφους και ψυχολόγους που θα υποστηρίξουν την ιδέα ότι το γέλιο προκύπτει όταν υπάρχει αντιπαράθεση ανάμεσα σε μη συμβατά μέρη, δηλαδή, με όρους σύγχρονης σημειωτικής, όταν υπάρχει ρήξη στις σχέσεις σημαίνοντος και σημαίνομενου. Δεν σχετίζεται δηλαδή με υποβιβασμό ή απαξίωση ή ανακούφιση, όπως πρεσβεύουν οι άλλες δύο θεωρίες. Η δυσαρμονία συχνά αφορά την ανατροπή των προσδοκιών, εκτροχιασμένες καταστάσεις, όπου παρατηρείται αναντιστοιχία ανάμεσα στο πώς είναι τα πράγματα και πώς θα περιμέναμε να είναι (εδώ η ιστορική θεατρική πρωτοπορία προσφέρει άφθονα παραδείγματα).

Μολονότι ο Αριστοτέλης δεν χρησιμοποίησε τη λέξη «ασυμβατότητα» αφήνει να εννοηθεί στη *Ρητορική* του (III, 2) ότι είναι η βάση ορισμένων μορφών γέλιου. Ασυμβατότητα έχουμε όταν ένας ομιλητής, λ.χ., επιχειρεί να προκαλέσει το γέλιο δημιουργώντας προσδοκίες στον δέκτη χωρίς να τις ικανοποιεί στο τέλος, άποψη που θα υιοθετήσει αργότερα ο Κικέρωνας στο έργο του *De Oratore* (κεφ. 63), όπως και ο Descartes. Στις μέρες μας η άποψη αυτή είναι πολύ δημοφιλής ανάμεσα στους κωμικούς της stand-up. Ο πρώτος φιλόσοφος που θα χρησιμοποιήσει τη λέξη «ασυνάρτητος» είναι ο James Beattie (1735-1803), ο οποίος θα υποστηρίξει ότι γελάμε με αφορμή πράγματα που ενώ είναι εντελώς ασύνδετα τα συναντούμε στην ίδια κατασκευή/σύνθεση (1779: 318, 320). Στην περίπτωση αυτή, καταλήγει, μας ξαφνιάζει το απροσδόκητο της συνύπαρξης.

Σε ανάλογο μήκος κύματος και ο Immanuel Kant, ο οποίος θα πει, περίπου την ίδια περίοδο, ότι το γέλιο πηγάζει από την ξαφνική μετατροπή μιας έντονης αναμονής σε κάτι ασήμαντο. Πρόκειται για βίαιη διάλυση μιας συναισθηματικής στάσης, τη στιγμή που παρεισφρέει σε αυτήν κάτι που δεν ανήκει, κάτι που αιφνίδια εκτροχιάστηκε και κατέληξε (τυχαία ή απροσδόκητα) εκεί, προκαλώντας μια ανατροπή της νόρμας, ανατροπή η οποία κρύβει μέσα της πολλά συναισθήματα, φόβου, αγωνίας, απέχθειας, απόγνωσης (1911: Book I, sec. 54). Για να καταλήξει στον ισχυρισμό που λέει ότι στο γέλιο δεν υπάρχει κάτι αξιολογικό που να σχετίζεται με πνευματική διεργασία. Ο άνθρωπος απλώς απολαμβάνει τα

συμπτώματα μιας σωματικής αντίδρασης με τον ίδιο τρόπο που απολαμβάνει ένα τυχαίο παιχνίδι ή ένα μουσικό άκουσμα (που και αυτό είναι ένα παιχνίδι, εν προκειμένω τονικότητων –όπως κατ’ αναλογία ένα ανέκδοτο είναι ένα παιχνίδι σκέψης).

Ο Arthur Schopenhauer (1788-1860) θα προσδώσει μια εντονότερη φιλοσοφική χροιά από ό,τι ο Kant στο υπό συζήτηση θέμα, υποστηρίζοντας την άποψη ότι το γέλιο είναι απλώς «η ξαφνική συνειδητοποίηση της “ασυμβατότητας” ανάμεσα σε μια σκέψη και τα πραγματικά αντικείμενα που γεννά αυτή η σκέψη» [1818/1844 (1907), Book I, sec. 13. Επίσης Weitz 2009: 66]. Το γέλιο δηλαδή εντοπίζεται σε έναν συλλογισμό της βασικής σκέψης που διαθέτει ένα αδιαμφισβήτητο σημαινόμενο και ένα απροσδόκητο δευτερεύον, το οποίο είναι έγκυρο μόνο με όρους σοφιστικής. Για να στηρίξει την άποψή του ο Schopenhauer αναφέρει το εξής παράδειγμα: Όταν ένας Αυστριακός ακούει κάποιον να του εκμυστηρεύεται ότι του αρέσει να περπάτα μόνος, του λέει: «Και μένα μου αρέσει αυτό. Ας περπατήσουμε τότε μαζί».

Ο Schopenhauer προφανώς εστιάζει μόνο στην πνευματική διάσταση του χιούμορ/γέλιου, η οποία πηγάζει από την ευχαρίστηση που προκαλεί ο εντοπισμός απροσδόκητων (ετερόκλητων) συνυφάνσεων ανάμεσα σε ιδέες. Διαφέρει από ανάλογες σοβαρές πνευματικές προσπάθειες στο γεγονός ότι την αντιστοιχία, επειδή ακριβώς αποκτά εγκυρότητα μόνο μέσω της σοφιστικής, δεν μπορεί να τη λάβει κανείς στα σοβαρά. Αυτή η άποψη βέβαια αγνοεί το συναισθηματικό φορτίο του γέλιου, στον βαθμό που η δύναμή του βασιζέται επάνω στη διάλυση μιας στάσης ή ανατροπής αξιών. Εν τάχει στέκομαι σε ένα ενδεικτικό παράδειγμα, στο έργο του Bernard Shaw *Getting Married* (1908), εκεί όπου ένας από τους χαρακτήρες, ο Επίσκοπος, αναγκάζεται να ομολογήσει ότι ως Βρετανός υπήκοος δεν μπορεί να μιλήσει προσβλητικά για την πολυγαμία γιατί η πλειονότητα των πολιτών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας είναι πολυγαμικοί. Από αυτό μπορεί να εξαχθεί ο εξής (παράλογος) συλλογισμός: όλοι οι βρετανικοί θεσμοί είναι σεβαστοί (κύρια υπόθεση). Η πολυγαμία είναι ένας βρετανικός θεσμός (δευτερεύουσα υπόθεση). Άρα, η πολυγαμία πρέπει να είναι σεβαστή. Έτσι η δευτερεύουσα υπόθεση είναι μεν απροσδόκητη αλλά και με όρους σοφιστικής έγκυρη. Στην περίπτωση του Shaw, το αστείο αποκτά όλη τη δυναμική του μόνο εάν το κοινό γνωρίζει την άποψη του λαού σχετικά με τον επεκτατισμό την εποχή εκείνη (Monro 1988: 349-55).

Όπου υπάρχει ζωή υπάρχει και αντίφαση, διατείνεται ο κορυφαίος Δανός φιλόσοφος Søren Kierkegaard (1813-1855) και όπου υπάρχει αντίφαση είναι παρόν και το κωμικό. Το «τραγικό είναι η πάσχουσα αντίφαση» και το «κωμικό η ανώδυνη», υπό την έννοια ότι η κωμωδία πάντα βρίσκει τρόπους να βγει από την αντίφαση χωρίς απώλειες, σε αντίθεση με την τραγωδία [1846 (1941), 459-68]. Το ασύμβατο είναι η ουσία του γελοίου, υποστηρίζει ο Άγγλος κριτικός

William Hazlitt (1778-1830) στο γνωστό δοκίμιό του “On Wit and Humour” [*Lectures on the English Comic Writers*, 1819 (1907): 1, 9]. «Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που κλαίει και γελά», γιατί «είναι το μόνο ζώο που βλέπει τη διαφορά ανάμεσα στο τι είναι τα πράγματα και τι θα μπορούσαν να είναι». Και αναφερόμενος ειδικά στον Shakespeare λέει ότι «είναι ίσως λάθος της κωμικής μούσας του Shakespeare που τον έκανε υπερβολικά καλοπροαίρετο και γενναιοδωρο. Συμπαθούμε τους χαρακτήρες του περισσότερο από ό,τι τους κοροϊδεύουμε» (βλ. επίσης Corrigan 1965: 152).

Ο Hazlitt σχολιάζει επίσης ότι το ασύμβατο δεν είναι ίδιον μόνο του γέλιου αλλά και του κλάματος. Για παράδειγμα, «κλαίμε με οτιδήποτε αποτρέπει ή ξεπερνά τις επιθυμίες μας γύρω από σοβαρά θέματα. Γελάμε με αυτά που απλά απογοητεύουν τις προσδοκίες μας και σχετίζονται με ασήμαντα πράγματα». Το ασύμβατο, δηλαδή, δεν είναι η μοναδική αιτία γέλιου. Πρέπει να υπάρχει και η απουσία συμπάθειας για να φτάσουμε στο γέλιο, σκέψη που παραπέμπει στη θέση του Αριστοτέλη που μιλά για το γελοίο σαν ελάττωμα ή ασχήμια που δεν προκαλεί πόνο ούτε είναι καταστροφικό.

Το γέλιο, όπως και το χιούμορ, προαπαιτεί αποδοχή μιας επικοινωνιακής σύμβασης. Είναι μια «συμφωνία» ως προς την έννοια της απόκλισης ή της εκτροπής ή της παρωδίας. Η επιτυχία του κωμικού στοιχείου θα εξαρτηθεί από τον βαθμό σύγκρισης (κοντράστ) των δύο στοιχείων και την πληρότητα με την οποία αναμειγνύονται. Ανάλογα με το πόσο μεγάλο είναι το χάσμα ανάμεσα στο αποδεκτό και την ανατροπή του, αντίστοιχη θα είναι και η αντίδραση (απλό μειδίαμα, γέλιο στιγμιαίο ή διαρκές, βροντερά χάχανα κ.λπ.).

Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη αυτή εκείνο που είναι ζωτικής σημασίας στο γέλιο είναι η συνύφανση, όπως είπαμε, δυο ιδεών που δείχνουν εντελώς ανόμοιες. Οι ομόηχες λέξεις (*pun*) είναι η πιο ισχυρή έκφραση ενός έξυπνου αστείου, γιατί η σύνδεση είναι καθαρά λεκτική. Το χιούμορ είναι πιο διεισδυτικό όταν φέρνει στο φως μια πραγματική σύνδεση ανάμεσα σε δύο πράγματα τα οποία, υπό κανονικές συνθήκες, δεν έχουν καμιά σχέση. Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η ρήση του Oscar Wilde: «το ποτό είναι η κατάρα της τάξης εκείνων που πίνουν», ένα ευφυολόγημα βαθύτατα αστείο όχι μόνο γιατί παραπέμπει στη γνωστή άποψη «το ποτό είναι η κατάρα της εργατικής τάξης», αλλά και γιατί κάνει ένα επίσης δηκτικό κοινωνικό σχόλιο από μια εντελώς διαφορετική οπτική (Monro 1988: 349-55). Είναι μια αμφισβήτηση των συμβατικών βικτωριανών απόψεων γύρω από την εργασία, την εγκράτεια και το ποτό.

Ο Herbert Spencer στηρίζει και αυτός την άποψη ότι το γέλιο είναι το αποτέλεσμα ασύμβατων συγκρίσεων. Και αμέσως μετά ρωτά: γιατί η διαπίστωση της ασυμβατότητας να προκαλεί αυτές τις ιδιαίτερες σωματικές αντιδράσεις που ονομάζουμε γέλιο; Για να απαντήσει: το γέλιο είναι υπερχείλιση ενέργειας νεύρων και η ξαφνική μετάβαση από μια σοβαρή σκέψη σε μια ασήμαντη ή ανα-